

УДК 81'374–112

ПЕТРО МАЦЬКІВ
(Дрогобич)

ПЕРИФЕРІЙНА ЗОНА ПОНЯТТЄВОГО ПОЛЯ «СВЯЩЕННА ОСОБА» В СЛОВНИКОВО-ДІАХРОННОМУ ДИСКУРСІ

Ключові слова: номен, дериват, лінгвістична картина світу.

Універсальний культурний концепт БОГ як важливий сегмент мовної картини світу українців потребує глибшого дослідження з погляду лінгвістично-історичного дискурсу. Йдеться про теорію й практику відображення в загальномовних і термінологічних словниках сакральної (релігійної) лексики. Виявлення закономірностей розвитку сакральної лексики різних галузей знань, зокрема й релігійної, та її ролі в становленні літературної мови є однією з важливих проблем сучасного мовознавства.

Поза увагою мовознавців поки що залишилася значна кількість лексико-семантичних груп (мікрополів) сакральної лексики, її парадигматичні, синтагматичні, епідигматичні особливості. Застосовуючи до обраного об'єкта наукового аналізу теоретичні положення польового дослідження лексики, спираємось на те, що вицленовування поняттєвих полів релігійного мовного континууму має враховувати додаткову класифікаційну ознаку – категорію священного (святого) як детермінанти для окресленого дискурсу, навколо якої згруповано центр та периферію, транзитивну зону лексико-семантичної, концептуальної архітектоніки концепту БОГ. Навколо центру релігійного (християнського) мовного континууму формуються поняттєві поля (особи, дії, предмета, місця, часу). Для нас важливим є аналіз не тільки лексико-семантичних варіантів лексем, що належать до певного поля, але й з'ясування всіх лексико-семантичних варіантів слова, встановлення горизонтальних та вертикальних зв'язків, системи опозицій сакральне/профанне; виявлення динаміки змін у межах поняттєвого поля.

Периферійну групу в поняттєвому полі «священна особа» посідають назви, що вирізняються стильовою обмеженістю, діалектним функціонуванням, утратою чи трансформацією значень, які виходять іноді за межі аналізованої тематичної групи чи входять до неї лише одним із лексико-семантичних варіантів. Розглянемо їх докладніше.

Слово *nin* праслов'янського походження; праслов'янське *ropъ* – «провідник; духовна особа»; «священик»; очевидно, запозичення з давньоверхньонімецької мови; давньоверхньонімецьке *pfaffo* «духовна особа, священик» [2, т.4, с.410]. В XI ст. функціонувало в значенні «священик, пресвітер» [9, т.2, с.1200], уже в цей період зафіксовані словотвірні деривати: *попадя*, *попин* «священик», *попович*, *попівство* у двох лексико-семантичних варіантах: «місце священика», «духовенство». Для новітнього періоду характерні лексеми *попеня*, *попик* [3, т.2, с.703], *попівна*, *попівство*, *попівський*, *попадянко*, *попадин*, *попадька*, *попадя* [5, т.3, с.320], *попенко*, *попеня*, *попенятко*, *попування*, *попувати* [8, т.7, с.185; с.239]. Лексикографічні джерела доповнюють, як бачимо, одне одне, а не цілісно відображають словотвірний ряд похідних одиниць, деякі подають лише вихідну лексичну номінацію [1, с.281].

Номен *архиєрарх* запозичений через церковнослов'янське посередництво з грецької мови; грецьке *archyeparchus* – «старший». В українській мові функціонує з кінця першої половини XV ст. зі значенням «почесне звання, яке надають єпископові» [6, т.1, с.80], у XVI ст. продовжує вживатися [7, т.1, с.132]. У лексикографічних джерелах, які відображають наступні століття, немає. У сучасній українській мові не збереглося (як і в релігійному слововжитку).

Лексема *свіщеносець* (*свічконосець*; *свічконос*) є похідним утворенням з прозорою внутрішньою формою. Відома в українській мові з першої половини XV ст. зі значенням «церковний чин, причетник, який носить світильник перед священнослужителем» [9, т.3, с.302]. Фонетичний варіант *свічконос* трапляється лише в малорусько-німецькому словнику. У церковно-обрядовій термінології має значення «церковний слуга, який під час богослужінь носить примикирій». Інші назви – *лампадник*; *примикирій* (застаріле).

Номен *служебник* слов'янського походження, утворений від лексеми *слуга*, старослов'янське *slouga* – «той, що служить» [11, т.3, с.676]. У давньоукраїнській мові XI-XII ст. мало значення «слуга», «посадова особа», «диякон»; з XIV ст. набуває значень «служитель церкви», «священик», «книга, яка складається з текстів богослужінь та вказівок до них» [9, т.3, с.431]. У XV ст. фіксується зі значеннями «службова особа», «судовий виконавець, возний» [7, т.2, с.355], «слуга» [10, т.2, с.332], для XIX-XX ст. властиві значення «слуга», «книга богослужінь» [3, т.2, с.886; 8, т.9, с.379]. Лексема *служебник* у церковно-обрядовій термінології є назвою «церковно-богослужбової книги, яка містить тексти Літургій Івана Золотоустого, Василя Великого й Напередосвячених Дарів, вечірні та утрени, а також указівки щодо їх проведення» [4, с.121]. Інше найменування – *Літургіарій* (застаріле). Є також компонентом складених термінів: *Святительський служебник* (*Архиєрейський Служебник*). У XII столітті лексема *служебниця* вживалася в значенні «дияконка» [9, т.3, с.431]. Пізніше не зафіксована.

Словотвірний дериват *стариця* індоевропейського походження; запозичений зі старослов'янської мови, споріднений з литовським *storas* – «товстий, великий за обсягом», древньоісландським *storr* – «великий, сильний, важливий, мужній», древньоіндійським *sthira* – «міцний, сильний» [11, т.3, с.747]. Лексема *стариця* в одному зі своїх лексико-семантичних варіантів позначала «старшу монахиню», поряд з іншими значеннями «стара жінка», «пресвітерка» [9, т.3, с.495]. У XV ст. аналізована семема втрачає дві останні семи й

означає «монахиня» [6, т.2, с.381]. Для наступних століть вона не характерна і перестає функціонувати як релігійний термін з XV ст., натомість зберігаючи і в сучасній українській мові значення «стара жінка», «жебрачка», «заплавне озеро», «старе русло річки» [8, т.9, с.657]. Як бачимо, з плином часу втрачається внутрішня форма слова й актуалізуються інші семи семми «старий», «непридатний», «колишній» та ін., що й зумовило алогізм змісту семми стариця, тому первинне значення й витіснилось.

Лексема *чиститель* похідна від дієслова *чистити*, пов'язана з праслов'янським *čistь, споріднена з давньопруським *skijstan* – «чистий», литовським *skėstas* – «рідкий» та ін. [11, т.4, с.366-367]. У давньоукраїнській мові вживалася в значенні «священнослужитель». Ця сема наявна і в похідних утвореннях цього періоду: *чистительський* – «який належить священнику»; *чистительство* – «священство, сан», «священнослужителі». «святинище, храм» [9, т.3, с.1528-1529]. Компоненти семантичного змісту цих лексем збереглися в українській мові, так, слово *чистість* означає «духовну чистоту», *чистилище* – «місце грішників для відбуття покути» [5, т.4, с.464; 3, т.2, с.1072]. 11-томний Словник української мови подає лексему *чистилище* у двох лексико-семантичних варіантах: «місце, де, за вченням католицької церкви, душі померлих очищаються від гріхів перед тим, як потрапити до раю», «те, що служить випробуванням на силу, витримку, здібність і т.ін.» [8, т.9, с.334]. Лексема *чиститель* у значенні «священнослужитель» не зафіксована в наступні періоди функціонування української мови.

Назва *протопоп(а)* запозичена через церковнослов'янське посередництво з грецької мови; грецьке *protoparos* – «старший ієрей» [11, т.3, с.384]. З таким же значенням функціонує в українській мові з першої половини XV ст. і до сьогодні [6, т.2, с.267; 8, т.8, с.324]. Відзначена словотвірною активністю в українській мові: *протопопица* (сан *протопопа*) [3, т.2, с.782], *протопопенко* (син *протоієрея*), *протопопович* (син *архієрея*), *протопопиний* (який належить *протоієрею*) [10, т.2, с.253]; *протопопівна* (дочка *протоієрея*), *протопопиша* (жінка *протоієрея*) [5, т.3, с.486]. У релігійній термінології замість нього вживаються назви *ієрей*, *пресвітер* та ін.

Складне найменування *священномонах* – похідне утворення, яке виникло на ґрунті давньоукраїнської мови. Має прозору внутрішню форму. Українській мові властиве з другої половини XV ст. зі значенням «монах у сані священника» [6, т.2, с.39]. Цей новотвір XV ст. не прижився в українській мові, його витіснила лексема *ієромонах*.

Номен *іподиякон* запозичений через церковнослов'янське посередництво з грецької мови; грецьке *ipodiakonos* – «молодший диякон». В українській мові відомий з другої половини XIII століття [9, т.3, дод. с.129]. В українській мові пізніших століть відсутній. У системі церковно-обрядових назв продовжує позначати «чин церковнослужителя, у якому посвячений має право й обов'язок допомагати при здійсненні архиєрейського богослужіння», а також набув нового значення – «особи, посвяченої в цей чин», інша назва – *піддиякон* [4, с.60].

Назва *анагност* запозичена через церковнослов'янське посередництво з грецької; грецьке *anagnostus* – «читець», «лектор». В українській мові вживається з XIV ст. з тотожним значенням, функціонуючи як загальноживане слово [9, т.1, с.21]. У сучасній українській мові має тільки термінологічне

значення – «особа, посвячена в церковнослужительський чин, у якому посвячений має право й обов'язок читати під час богослужінь з усіх священнобогослужбових книг, крім Євангелія» [4, с.148].

Лексема *архисвященик* – похідне утворення; в українську мову запозичене з грецької, очевидно, в середині XVII ст. зі значенням «духовна особа вищого сану», первосвященик [7, т.1, с.137]. Не функціонує в сучасній українській мові, не вживається також як релігійна назва.

Слово *мних* запозичене з германських мов; давньоверхньонімецьке *munih*, яке походить від латинського *monicus*, що зводиться до грецького *monachos* – «чернець, монах», яке активно функціонувало в давньоукраїнській мові XI-XVII ст. Становить словотвірну базу для інших релігійних номенів: *мнишниця* – «монастир», *мнишувати* – «бути монахом», *мнишство* – «монашество» та ін. [9, т.2, с. 59-160]. З XV ст. його витісняє інша назва – монах [6, т.1, с.613].

Назва *свічник* – похідне утворення, яке виникло на слов'янському ґрунті; праслов'янське **svĕtia* від **svĕtĕ* – «світлий, білий» [11, т.3, с.575-576]. В XI ст. вживалося зі значенням «підсвічник» [9, т.3, с.302], у лексикографічних джерелах XIX ст. набуває значення «паламар» [3, т.2, с.867], яке, однак, не збереглося; відомі й інші фонетичні варіанти цього слова, наприклад, *світун* [5, т.4, с.110], яке не властиве сучасній українській мові. Лексема *свічник* у СУМі фіксується зі значенням «підставка для свічки або свічок», у церковнообрядовій термінології, окрім згаданого, позначає «церковний світильник, що являє собою підставку зі свічкою чи свічками». Інша назва – *кандило*.

Номен *причет* запозичений в давньоукраїнську мову через церковнослов'янське посередництво, очевидно, з грецької мови, етимологія його не з'ясована. В XI столітті семантичними компонентами змісту семени *причет* були: «склад, сукупність», «зібрання», «церковний клир», «думка», «вибори», «жереб», «посада» [9, т.2, с.1496]. На основі семи «церковний клир» уже в XI ст. утворена лексема *причетник* зі значеннями «належний до церковного клиру», «дьячок, нижчий церковний чин» [9, т.2, с.1497]. Лексикографічні джерела початку XX ст. фіксують значення «учасник», яке виникло, мабуть, на основі вторинної номінації лексеми *причет* – «свита, особи, що супроводжують кого-небудь». Таке значення не фіксує 11-томний Словник української мови, натомість відповідна сема наявна в субстантивованих прикметниках *причетний*, *причетна*, *причетні*. Сучасні носії мови слово *причетник* пов'язують зі значенням «учасник», оскільки існує асоціація з прикметником *причетний* – «який має безпосереднє відношення до якої-небудь справи або до когось». У сучасній українській мові лексема *причет* функціонує у двох значеннях – «служителі культу окремої церкви», «особи, які супроводжують кого-небудь» (почет), останнє значення подається з позначкою *жартівливе*. Словник української мови за редакцією Бориса Грінченка не подає цієї позначки і, мабуть, правильно. Як релігійні терміни, лексеми *причет*, *причетник* функціонують у таких значеннях: «священно- та церковнослужителі одного храму» (інша назва – *клир*); «особа, що через обряд хиротесії, здійснений над нею, посвячена на служіння в церкві під час богослужінь та поза ними» (інша назва – *церковнослужитель*).

Лексема *схима* запозичена через церковнослов'янське посередництво із середньогрецької мови; середньогрецьке *schyma* – «монаший одяг» [11, т.3,

с.815]. Для давньоукраїнської мови XII ст. характерне інше значення – «монаший сан», тоді як значення «монаший одяг» зафіксоване лише в кінці XIV ст. [9, т.3, с.373]. Для сучасної української мови характерні такі значення: «найвищий чернечий ступінь у православній церкві, що вимагає від посвяченого дотримання суворішого аскетизму, аніж від звичайного ченця», «найвищий ступінь чернечого аскетизму в православній церкві», «одяг ченців, що мають найвищий чернечий ступінь» [8, т.9, с.886]. Дещо по-іншому трактується значення цієї лексеми в церковно-обрядовій термінології: «ступінь чернецтва; чернецький стан». Для позначення ж найвищого чернечого ступеня використовують значення складеного релігійного терміна *схима велика чи велико-схимник* [4, с.126]. Похідне утворення *схимник* уже в XI ст. набуло значення «пострижений у схиму» [9, т.3, с.374], з аналогічним значенням функціонує і в сучасній українській мові як загальноживане слово і як релігійний термін; значення певним чином диференціюються: в першому випадку – «чернець, що прийняв схиму», у церковно-обрядовій термінології – «чернець, що прийняв велику схиму». Тобто, у християнстві розмежовуються поняття *схима велика* і *схима мала*, вказуючи на той чи інший ступінь чернецтва. Ці термінологічні значення не зафіксовані в 11-томному Словнику української мови.

Найменування *чин* індоевропейського походження; споріднене з давньоіндійським *śinōti, śayati* – «накладає, розташовує, збирає, складає, будує»; з авестійським *šayēiti, šinvaiti* – «вишукує, вибирає» [11, т.4, с.363]. У давньоукраїнській мові XI – першої половини XIII ст. в цій семемі виділялися семи «порядок», «правило», «чин», «посада», «зібрання» [9, т.3, с.1519-1522]. У наступних століттях звужується семантичний обсяг аналізованої семемі до сем «чин», «стан» у XIV-XV ст. [6, т.2, с.544]; лексикографічні джерела пізніших століть, крім названих, фіксують сему «дія», Словник української мови подає й інше значення – «спосіб, прийом, за допомогою яких що-небудь здійснюється» [8, т.11, с.325]. Сема «ступінь» послужила основою термінологізації цього номена в церковно-обрядовій термінології, у якій він набув значень: «ступінь церковної ієрархії: архиерей, ієрей, диякон» (інша назва – *ступінь*); «у церковно-богослужбових книгах – повний виклад або повне перелічення молитовних текстів окремого богослужіння» (інша назва – *чинопослідування*) [4, с.148].

Номен *паломник* – похідне утворення від *пальма – «пальма», пов'язане з латинським *palma* – «той, що несе пальмову гілку» [2, т.4, с.267]. Стосувалося прочан, які відвідували святі місця в Палестині й приносили із собою пальмові гілки. В українській мові лексема *паломник* функціонує з другої половини XIII ст. зі значеннями «той, хто повернувся з пальмою зі святих місць, богомолець», «книга, яка описує святі місця» [9, т.2, с.870]. В українській мові наступних століть збереглося лише первісне значення [3, т.2, с. 598; 8, т.6, с.32], таке ж значення притаманне й терміну. Інша назва – *прочанин, прочанка*.

Номен *брат* праслов'янського походження; праслов'янське *bratrъ, bratъ* споріднене з грецьким *thrator* – «член фратрії», пруським *brati*, давньоіндійським *bhrata*, давньоверхньонімецьким *bruoder* та ін. [2, т.1, с.246-247]. В українській мові фіксується з XI ст. на позначення кровної і духовної спорідненості [9, т.1, с.172-173]. У XIV ст. на основі семи «кровна спорідненість» виникає нове значення – «люди певного суспільного середовища». Сема «духовна спорідненість» лежить в основі значення «член монастирської общини,

монах» [6, т.1, с.122]. З кінця XVI ст. фіксуються нові значення: «особа, рівна іншій у якому-небудь відношенні», «духовно близькі особи», «члени братства, національно-релігійного об'єднання» [7, т.3, с. 64-66]. У сучасній мовній практиці лексема *брат* у кличному відмінку має значення «фамільярного або дружнього звертання до сторонньої особи чоловічої статі» [8, т.1, с.227]; таке ж звертання вживається до ченця, священнослужителя до іншого священнослужителя чи до вірного, вірного до вірного» [4, с.30]. У церковно-обрядовій термінології лексема *брат* (*братчик*) позначає особу, що прислужує в церкві, але спеціально на це не посвячена. Інші назви – *церковний слуга, прислужник* [4, с.30]. Лексема *братчик* виникла у XVII-XVIII ст. під час функціонування церковних братств і мала значення «член церковного чи духового братства» [8, т.1, с.231], так називали себе й козаки на Січі [5, т.1, с.95]. Згадана лексема є також синонімічним корелятом лексеми *брат* у первинному значенні.

В українському мовному просторі дериваційний ряд з опорним словом *брат* (у первинному значенні) досить розгалужений: *братак, братач* – «друг», *братан* – «племінник», *братанець, братанич, братанна* – «дочка брата», *братейко* – «старший брат церковний», *братиця, братова* – «дружина брата», *братчиця* – «учасниця в дівочому братстві», *побратим, розбрат* та ін., що свідчить про аксіологічну цінність семи «спорідненість» для носіїв української мови.

Значна частина номенів у поняттєвому полі «священна особа» характеризується стильовою обмеженістю (*ієрей, пресвітер*), утратою (*архиєрарх, паракліт, священномонах*) чи трансформацією (*святитель, служебник, паломник*) значень, які іноді виходять за межі аналізованої групи чи входять до неї лише одним з лексико-семантичних варіантів. Скажімо, лексема (*протопоп(а)* – «старший ієрей») як богослужбовий термін не вживається, проте його словотвірні деривати в лексичному тезаурусі продовжують позначати сакралізовані поняття – *протопопенко (син протоієрея), протопопович (син архієрея)*.

Характеристика поняттєвого поля «священна особа» на основі лінгвістичних джерел забезпечила синхронно-діахронний аналіз сакральної лексики як важливого складника словника української мови. Зіставний аспект щодо формування християнської термінології східно-християнського обряду та української літературної мови дав змогу встановити симетричність/асиметричність зазначених процесів, особливості взаємодії термінів і загальноновживаних слів у загальномовному словнику української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Н. Білецький-Носенко ; підг. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.
2. Етимологічний словник української мови : в 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2003. – Т. 1–4.
3. Малорусько-німецький словник : в 2 т. / упоряд. Євген Желєхівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880.
4. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів: Свічадо, 2001. – 160 с.
5. Словарь української мови / упорядкував з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
6. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. : в 2 т. – К., 1977–1978.
7. Словник української мови XVI – першої половини XVII століть. – Львів, 1994–2004. – Вип. 1–11.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

9. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : в 3 т. – М., 1958.
10. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII століть. – К. ; Нью-Йорк, 2002. – Кн. 1, 2.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. – М., 1964–1973.

ПЕТР МАЦКИВ

ПЕРИФЕРИЙНАЯ ЗОНА ПОНЯТИЙНОГО ПОЛЯ «СВЯЩЕННОЕ ЛИЦО» В СЛОВАРНО-ДИАХРОННОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматриваются компоненты понятийного поля «священное лицо», размещенные на периферии этого поля. Анализируется внутренняя форма слов, производится их компонентный анализ, а также прослеживается процесс вхождения знаковых образований в украинскую языковую картину мира.

Ключевые слова: номен, дериват, лингвистическая картина мира.

PETRO MATSKIV

THE PERIPHERAL AREA OF THE CONCEPTUAL FIELD «SACRED PERSON» IN THE LINGUISTIC THESAURUS

The article focuses on the conception «sacred person» in diachronic aspect, the inner form of the nomens and their component analysis as well as the derivatives of the analysed words is considered. Besides, the occurrence of unit of language in linguistic picture of the world is retraced in the article.

Key words: nomen, derivate, linguistic picture of the world.

Одержано 3.08.2010 р., рекомендовано до друку 30.08.2010 р.

УДК 81'373.231:82–1

ЮЛІЯ БРАЇЛКО
(Полтава)

ФУНКЦІЇ КОНФЕСІЙНИХ ГЕОРТОНІМІВ У ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Ключові слова: геортонім, онім, лексема, семантика, сема, поетична функція.

Геортоніми (власні назви свят, пам'ятних дат, постів, різноманітних торжеств тощо) є периферійним розрядом ономастичної лексики. Проте разом з іншими онімами вони відіграють важливу роль в організації художнього тексту, який будується на ономастичній вісі, що орієнтує читача в текстовому просторі, допомагаючи йому знайти відповіді на питання: хто? де? коли?